

Makrîzî'nin Yönetimin Türk Memlûklerinden Çerkez Memlûklerine Geçiş Anlatısı: İnancın Gölgesinde Tarih*

Al-Maqrîzî's Account of The Transition From Turkish to Circassian Mamluk Sultanate: History in The Service of Faith

Nurcan Gül ARSLAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Arş. Gör. Nurcan Gül ARSLAN

Erciyes Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Kayseri, Türkiye

ORCID: [0000-0002-4824-6021](https://orcid.org/0000-0002-4824-6021)

e-mail: ngularslan@erciyes.edu.tr

Başvuru/Submitted: 13.01.2025

Kabul/Accepted: 11.06.2025

Atıf: Aslan, Nurcan Gül, “Makrîzî'nin Yönetimin Türk Memlûklerinden Çerkez Memlûklerine Geçiş Anlatısı: İnancın Gölgesinde Tarih”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 429-441.

Citation: Aslan, Nurcan Gül, “Al-Maqrîzî's Account of The Transition From Turkish to Circassian Mamluk Sultanate: History in The Service of Faith”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (June 2025): 429-441.

Lisans/License:

Öz- Bu makale, Memlûk tarih yazımının önde gelen isimlerinden Makrîzî'nin, Memlûk Devleti'nde yönetimin Çerkez Memlûklerine geçiş sürecine dair anlatısını ele almaktadır. Çalışmada, Makrîzî'nin Memlûkler Dönemi tarihçileri arasındaki ayırt edici özelliği olan eleştirel üslubu ve bu üslubun tarihsel olayların aktarımında nasıl bir rol oynadığı incelenmiştir. Makrîzî'nin özellikle toplumsal bozulma ve kötü yönetimle ilgili açık sözlü ve yer yer sert eleştirileri, tarihçilik anlayışının önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda, Makrîzî, dönemindeki sultanlar ve önde gelen devlet adamlarına yönelik doğrudan tenkitlerde de bulunabilen bir tarihçidir. Makale, özellikle Çerkez Memlûkleri döneminin ilk sultanı Melikü'-Zâhir Berkuk'un iktidara geliş sürecinde yaşanan siyasi çekişmelerin Makrîzî'nin tarih anlatısında nasıl yer bulduğunu tartışmaktadır. Berkuk'un, sultan olmadan önce Memlûk yönetimi içinde önemli görevlerde bulunduğu, ayrıca sultanlık hedefi doğrultusunda aktif bir strateji izlediği bilinmektedir. Bu bağlamda, Berkuk'un Çerkez kökenli bir emir olarak, Türk kökenli memlûkleri sistemli biçimde tasfiye ettiği ve böylece bir “Çerkez Devleti” kurma hedefi taşıdığı yönündeki iddialar, Makrîzî'nin ve diğer tarihçilerin nakilleri ışığında değerlendirilmiştir. Bu noktada, Memlûkler döneminde yaşanan yönetsel dönüşümün temel dinamiğinin etnik kimlik olup olmadığı sorusu tartışılmıştır. Bununla birlikte, Makrîzî'nin anlatısına damgasını vuran sert ve didaktik üslubun arka planı da makalede çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda, İslam siyaset düşüncesinde ulemaya verilen konum ve ulemanın yöneticilere karşı sahip olduğu eleştirel misyon, Makrîzî'nin tarihçilik tarzı ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, Orta Çağ İslam tarihçiliğinde tarihe yüklenen ahlaki ve öğretici rolün, Makrîzî'nin tarih yazımı üzerindeki etkisi de göz önüne alınmıştır. Bu çerçevede, Makrîzî'nin tarih anlayışı, dönemin siyasi ve toplumsal bağlamında çok katmanlı bir şekilde yorumlanmış ve onun tarihçiliğindeki eleştirel perspektifin arka planı aydınlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler- Memlûkler, Çerkez, Berkuk, Makrîzî,

Abstract – This article examines the narrative of al-Maqrîzî, one of the leading figures in Mamluk historiography, concerning the transition of power to the Circassian Mamluks in the Mamluk Sultanate. The study focuses on al-Maqrîzî's distinctive critical style among Mamluk-era historians and analyzes how this style shaped his account of historical events. Al-Maqrîzî's outspoken and sometimes harsh criticisms, particularly regarding social decay and poor governance, constitute a key aspect of his historical approach. The article primarily investigates how the political struggles surrounding the rise to power of Barqûq, the first sultan of the Circassian Mamluk period, are reflected in al-Maqrîzî's historical narrative. Before becoming sultan, Barqûq held key administrative roles within the Mamluk state and actively pursued his goal of ascending the throne. The claim that Barqûq, as a Circassian emir, systematically eliminated the Turkish Mamluks to establish a "Circassian state" is his time's political and social dynamics evaluated in this context. The article further explores whether the political transformation of the Mamluk Sultanate was primarily driven by ethnic rivalry, as suggested by some interpretations of al-Maqrîzî's texts. Moreover, the study seeks to uncover the background of al-Maqrîzî's sharp and didactic tone. This aspect is analyzed about the position of the 'ulamâ' in Islamic political thought and their critical role in holding rulers accountable. Additionally, the article considers history's moral and didactic function in medieval Islamic historiography and its impact on al-Maqrîzî's writing. Ultimately, al-Maqrîzî's historical approach is interpreted as a multi-layered response to his time's political and social dynamics.

Keywords- Mamluks, Circassian, Barqûq, Maqrîzî.

* Bu çalışma, Amalia Levanoni, “Al-Maqrîzî's Account of The Transition From Turkish to Circassian Mamluk Sultanate: History in The Service of Faith”, *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, 93-105. künyesiyle kitap bölümü olarak yayımlanmıştır.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2025
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – Intihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Al-Maqrīzī stands out as one of the most prominent historians of the Mamluk era, offering invaluable contributions to the historiographical tradition of the period. His prolific authorship and distinctive historical methodology distinguish him from his contemporaries. Al-Maqrīzī's historiographical approach combines the meticulous documentation of reports (akhbār) with critical and often overtly moralistic commentary. His interpretative interventions, especially in the context of political developments, frequently adopt a highly polemical and censorious tone. Al-Maqrīzī does not refrain from offering scathing critiques of the political and social decline he perceived in his time, thereby positioning himself as both a chronicler and a moral arbiter. A key factor that enabled such independence in his historical writing was his deliberate withdrawal from official scholarly and administrative posts. This decision granted him considerable freedom in critiquing ruling elites. This study argues that al-Maqrīzī's pronounced critical posture sometimes led to interpretive exaggerations and ideological distortions, particularly when narrating politically sensitive episodes. A case in point is his account of the power transition from the Turkish Mamluks to the Circassian Mamluks. In 784/1382, Barqūq, a Circassian emir, ascended to the sultanate following a period of substantial influence over previous sultans. Al-Maqrīzī frames this transition as the culmination of a premeditated and strategically orchestrated plan. However, cross-examination of contemporary sources, as well as a broader contextual reading of the period, reveals significant discrepancies that cast doubt on the accuracy of this portrayal. In particular, the claim that Barqūq deliberately pursued the establishment of a "Circassian polity" to displace the Turkish faction lacks substantial corroboration from other contemporary chronicles. Based on such discrepancies, this article posits that al-Maqrīzī's animosity toward Barqūq introduced polemical bias into his historical narrative, coloring his depiction of events and intentions. This interpretive tendency is further contextualized within the broader intellectual and

religious framework of Mamluk historiography, wherein scholars, particularly in the absence of a politically empowered caliphate, assumed the role of moral watchdogs over political authority. Al-Maqrîzî's critical stance thus reflects not only personal convictions but also a broader scholarly ethos that charged ulema with the responsibility of holding rulers accountable to ethical and religious standards. Moreover, his historiographical intervention extended beyond the political elite to encompass public admonition and the articulation of corrective measures, positioning al-Maqrîzî as a public intellectual engaged in the moral reform of society. This article offers a critical reassessment of al-Maqrîzî's historiographical method by closely reading his narrative on Barqûq's accession, situating this analysis within the larger context of medieval Islamic historiography. In doing so, it also explores how the moral and didactic functions ascribed to historians in pre-modern Islamic intellectual culture shaped the content and tone of historical writing in the Mamluk period.

GİRİŞ

Memlûk tarihi üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Amalia Levanoni'nin, Makrîzî'nin Türk Memlûklerinden Çerkez Memlûklerine geçiş sürecine dair anlatısını incelediği makalesini Türkçeye kazandırmaktan büyük bir memnuniyet duymaktayız. Bu çalışma, Makrîzî'nin tarih yazım yöntemine dair önemli bir değerlendirme sunmaktadır. Ayrıca, ona atfedilen eleştirel tarihçilik anlayışı ve sert üslubu hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Yazar, Makrîzî'nin tarih yöntemini Berkuk'un Çerkez kökenli bir hükümdar olarak Memlûk Devleti'nde iktidara yükseliş sürecine dair rivayetler çerçevesinde tespit edip değerlendirmiştir. Okuyucular, bu makale aracılığıyla Makrîzî'nin anlatısının yanı sıra, yönetimin el değiştirme sürecine dair temel meseleler hakkında da genel bir perspektif kazanacaklardır. Çeviri sürecinde, Amalia Levanoni'nin üslubuna mümkün olduğunca sadık kalmaya özen gösterdik. Ancak, Türkçedeki ifade sel akıcılığı sağlamak adına, bazı cümleler arasında bağlaçlar eklemek durumunda kaldık. Ayrıca, İngilizcede “miş”li geçmiş zaman” kipinin bulunmamasından kaynaklanan anlam kaymalarını önlemek için zaman kiplerinde küçük müdahaleler yaptık. Bunun yanı sıra, yazarın değerlendirmelerine dair bazı açıklamalarımızı dipnotlar aracılığıyla sunma gereği hissettik. Bu çevirinin, Memlûk tarihi alanında çalışan araştırmacılar ve konuya ilgi duyan okuyucular için faydalı bir katkı sağlamasını umut ediyoruz.

I

Ahmed b. Ali el-Makrîzî (760/1359-845/1441)¹, çağdaşı ve modern tarihçilerin Türk Memlûklerinden Çerkez Memlûklerine geçiş dönemi olarak adlandırdığı Sultan Zâhir Berkuk (784/1382-791/1389; 791/1389-801/1399) dönemi olaylarına bizzat şahit olmuş önde gelen Memlûk tarihçilerinden biridir.² Makrîzî'nin çalışmaları, çağdaşları ve ilerleyen dönem Memlûk devri yazarları tarafından birinci el kaynak olarak kabul edilmiştir. Örneğin; on beşinci yüzyıl müelliflerinden olan Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî (ö. 906/1500) tabakâtında Makrîzî'nin tarihyazıcılığına dair şu sözleri kaydetmiştir: “O gözlemledikleri ve işittikleri üzerinden hiçbir kitaba benzemeyen (hiçbir kitaptan nakledilmeyen) bir eser yazdı. Yusuf b. Tağrıberdî (ö. 874/1470) Makrîzî'nin tarihe orijinal katkısını şu sözlerle ifade eder: “O ölümüne kadar olayların sağlam ve dikkatli bir gözlemcisi olma özelliğini hiç kaybetmedi.”³ Dahası, Makrîzî yaşadığı dönemde ilmî çevrelerde önemli bir tarih otoritesi olarak meşhur oldu “ve o Kahire’de kendisini tarih eserleri yazmaya adadı böylece büyük bir ün ve saygınlık kazandı.”⁴ İbn Tağrıberdî, onun tarih alanında hem yaşamında hem de öldükten sonra bir otorite olarak örnek teşkil ettiğini söyler.⁵

Bu nedenle Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)⁶, İbn Tağrıberdî⁷, es-Sehâvî⁸, Takiyüddin b. Kâdî Şühbe (ö. 851/1448)⁹, İbrahim b. Muhammed b. Dokmak (ö. 809/1407)¹⁰ Ali b.

¹ Çağdaş müellifler Makrîzî'nin doğum tarihi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi*, c. 2 (Beyrut: Daru mektebeti'l-hayat, 1966), 21.

² Bkz. David Ayalon, “The Circassians in the Mamluk Kingdom”, *Journal of the American Oriental Society*, sy 69 (1949); Priscilla Soucek, “Ethnicity in the Islamic Figural Tradition: The Case of the ‘turk’”, *Ta'rikh* 2 (1992): 73-103; Muhammad Muhammad, es-Seyyâd, “Ahvâlu Misru'l-iktisâdiyye ve'l-içtimâiyye kemâ Savvarahâ el-Makrîzî”, içinde *Dirâsât anî'l-Makrîzî* (Kahire, 1971); Hakîm Emin Abdüsseyyid, *Kiyâmu devleti'l-Memâlikî's-sâniye* (Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1966); Ira Marvin Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, (Cambridge 1967), s. 26.

³ Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin, c.1; (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, 1986), 420.

⁴ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi*, 2:22.

⁵ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, 1:417; Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-umr*, thk. Muhammed Abdülmu'îd Hân (Haydarabad: Matbaatu meclis dâiratü'l-meârifü'l-Osmâniyye, 1967), 3; Ebü'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Cemal Muhammed Mihriz ve Fehim Muhammed Şeltut, c. 14 (Kahire: el-Müessetü'l-Misriyyeti'l-âmme, 1963), 336.

⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-umr*, 1:3.

⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 11:290-294,373.

⁸ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi*, 1:146; 3:9-12.

⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Târihu İbn Kâdî Şühbe*, thk. Adnan Derviş, c.3 (Dimaşk: Institut Français de Damas, 1977), 167, 196, 224, 306, 352, 562, 597.

¹⁰ Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Dürerü'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yâni'l-müfide*, thk. Muhammed Kemâleddin İzzeddin, c. 2 (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1992), 163.

Dâvûd es-Sayrafi (ya da Cevherî) (ö. 900/1495)¹¹ gibi Memlûk tarihçilerinin hepsinin çalışmalarında çoğunlukla Makrîzî'nin *Kitâbu'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l âsâr*¹² ve *Kitâbu's-sülûk li-ma'rifeti düvelü'l-mülûk*'una¹³ dayanmaları şaşırtıcı değildir.

Makrîzî, Memlûkler döneminde ilmî olarak merkezi bir rol oynamıştır. Ayrıca Memlûk tarihçiliğinin güvenilirliğini etkileyen, iktidarın Türk Memlûklerinden Çerkez Memlûklerine geçiş sürecine ilişkin, Sultan Berkuk ve Çerkezler aleyhine konuşabilmesi Makrîzî'yi diğer müelliflerden ayıran bir unsur olmuştur. Öncelikli olarak bu makalenin konusu Makrîzî'nin Memlûk yönetiminin Berkuk zamanındaki dönüşüm sürecine dair duruşunu analiz etmektir. Ayrıca Makrîzî'nin tarihçiliğindeki etik yaklaşım ışığında bu etnik dönüşüm hakkındaki ahlaki görüşü irdelenmeye çalışılacaktır. Daha sonra idarenin Türk Memlûklerinden Çerkez Memlûklerine geçtiği dönemi inceleyen ilim adamlarının karşılaşılabileceği problemleri tespit edeceğim.

II

Makrîzî, Memlûk Sultanlığı'nda Türklerin iktidarının çöküşünü, Berkuk'un iktidara geçmesinden iki sene önce meydana gelen hadiseye dayandırmaktadır. Bu hadise, Sultan Ali el-Mansûr (778/1376-783/1381) zamanında yönetimi ellerinde bulunduran *atâbeku'l-'asâkir*¹⁴ Berkuk ve *emîru'l-meclis*¹⁵ Berke'nin koalisyonunun parçalanmasına neden olan savaştır. Bu savaş 7-10 Rebülevvel 782/11-14 Haziran 1380'de gerçekleşmiş ve Berkuk saltanat için rakipsiz bir konuma yükselmiştir. Makrîzî bu olayı aşağıdaki cümlelerle özetler:

“ ..ve Türklerin hakimiyetinin tamamen sonu geldi. Onların ileri gelenleri takip edildi, infaz edildi, sürüldü ve hapsedildi. Çerkezler kendi aralarında bu olaylar olmadan önce büyük bir fitne çıkacağını sonra bu fitnenin yatışacağını, daha sonrasında Türkler ile aralarında anlaşmazlık çıkacağını ve onlar üzerinde hakimiyet kuracaklarını söyleyip durmakta idiler... İnal'ın isyanı sırasında bu sözleri açıktan ve utanmadan söylediler, Çerkezlerden büyük küçük demeden herkes bu iddiayı yaydı. Daha önce zikredildiği gibi oldu....”¹⁶

Berkuk'un Berke'ye karşı zaferinde İbn Kâdî Şühbe bazı yerlerde Makrîzî'nin rivayetini takip etmiştir.¹⁷ Makrîzî'nin İbn Tağrıberdî üzerinde etkisi ise oldukça belirgindir.¹⁸

Hiç şüphe yok ki, yukarıdaki alıntı Makrîzî'nin *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düvelü'l-mülûk*¹⁹ adlı eserinde sıkça rastlanan retroperspektif (geriye dönük) anlatımına bir örnektir. Makrîzî, bu hacimli eseri Şam'dan Kahire'ye döndüğü 820/1417 yılından sonra kaleme almıştır. Bu durum da müellifin Berkuk'un idareyi ele almasına yol açan hadiseler hakkında düşünüp taşınacak yeterli vaktinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca işaret edilen husus Makrîzî'nin gerçekte Berkuk'un ne yaptığını sonuçlarıyla birlikte sunabildiğini de ortaya koymaktadır. Makrîzî sadece bu olayları kaydetmemiştir; ayrıca Berkuk'a karşı hem kişisel hem de grupsal (mezhepsel, hizipsel) gerekçelerle ahlaki bir tutum

¹¹ Nureddin Ali b. Davud b. İbrâhim Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârîhi'z-zamân.*, thk. Hasan Habeşi, c. 1 (Matbatu dâru'l-kütüb, 1970), 51, 110, 121, 213, 326, 331, 393, 394, 420.

¹² Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbu'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l âsâr*, 1-2 c. (Kahire, 1987).

¹³ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düvelü'l-mülûk*, 1-4 c. (Kahire : Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1973).

¹⁴ Memlûklerde saltanat naibliğinden sonraki en yüksek görevdir. Bu unvan Mısır'daki ordunun kumandanı olanlar için ve derecesi yükseltmek istenen yüzler emirlerine tazim amaçla verilir. Bkz:Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 92.

¹⁵ Bu görevi yürüten kişi sultanın katılacağı toplantılar için ön hazırlık yapmakta, gündemi tespit etmekteydi. Bkz: Ayaz, 92-93.

¹⁶ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düvelü'l-mülûk*, c. 3/1:385. **Çev. Notu:** Melikü'z-Zâhir Berkuk, hakkında bazı hususların belirtilmesi de gerekmektedir. Berkuk, saltanata giden süreçte sadece emir Berke ile mücadele etmemiştir. O, Yelboğâviyye memlûkleri grubuna mensuptur. Bir dönem gözden düşen Yelboğâviyye memlûkleri Melikü'l-Eşref Şaban'ın (1363-1376) bu memlûk grubunu affetmesiyle devlet kademelerinde ilerleme imkanı bulmuşlardır. Bu süreçte önemli görevlere getirilen Berkuk, kendisine rakip olan Aynbek el-Bedri, Taştemur el-Alâî gibi Yelboğâvi memlûklerini de tasfiye etmiş, hatta bu mücedelelerinde emir Berke ile birlikte hareket etmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz: M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1961), 42-48.

¹⁷ İbn Kâdî Şühbe, *Târihu İbn Kâdî Şühbe*, 3:26.

¹⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 11:179.

¹⁹ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düvelü'l-mülûk*, 3/1:386-88.

takınmıştır. Bunun yanında Berkuk'a savaştan sonra Türk Memlûklerine zulüm (baskı) girişimini āāā(niyetini) atfetmiştir. Hatta Makrîzî, Çerkez Memlûklerini, Türklere karşı uzun vadeli ve planlı bir etnik meydan okumayı başlatmakla suçlamış ve bu girişimin başarılı olacağına inandıkları için harekete geçtiklerini iddia etmiştir.

Bununla birlikte, Berkuk'un mücadele öncesinde ve sonrasında emirler ve Berke'nin Memlûkleri ile olan ilişkileri, Makrîzî ve diğer kronikçilerin aktardıkları doğrultusunda detaylı bir şekilde analiz edildiğinde, Makrîzî'nin yukarıda belirtilen iddiasının gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Makrîzî'nin analizi Berkuk'un güç kazanmak için hesaplanmış bir şekilde hareket ettiğini göstermektedir. Fakat Berkuk'un niyetinin Makrîzî'nin ona atfettiğinden oldukça farklı bir doğası vardır. Nitekim askeri gücü zayıf olan Berkuk ilk önce geniş alana yayılmış olan memlûk grubuna lider olmayı hedeflemiştir. Savaşa zemin oluşturan aylarda Berkuk, pek çok provokasyona direnerek rakibi Berke ile herhangi bir çatışmaya girmekten dikkatle kaçınmıştır. Savaştan sonra da rakibi Berke'nin memlûklerini tasfiye etme girişimi olmamıştır; bunun yerine memlûkleri yerlerinde bırakarak karşı saldırıları minimize etmeyi tercih etmiş; hatta bunun ardından onları orduda terfi ettirmiştir.

Ayrıca savaştan altı ay önce Berkuk'un Berke'den kurtulma fırsatı olduğu halde bunu kullanmaması dikkate değer bir husustur. Bu fırsat Silahdâr İnal el-Yûsufî'nin (ö. 794/1391-92) 24 Şa'bân 781/5 Ekim 1379'daki başarısız başkaldırı girişimi sırasında Berkuk'un eline geçmiştir. Bu isyanın amaçları arasında İnal'ın Berke'yi saf dışı bırakıp Berkuk'un yönetimi altında kendi konumunu yükseltme niyeti gösterilmekteydi. Bu isyandan önce İnal, Berkuk'u Berke'ye karşı kışkırtmayı denemiş ama başarılı olamamıştır. Berkuk bu isyanı öğrendiğinde Kahire'ye dönmüş ve bazı zorluklarla birlikte bu girişimi bastırmıştır. Daha sonrasında İnal ve takipçileri yakalanıp hapsedilmiştir. Ayrıca Berkuk, Berke'ye isyan girişimini bildirip Kahire'ye ikinci dönüşünde ikisi arasındaki abartılı arkadaşlık gösterisi için avantaj sağlamıştır.

Kaynaklarda, İnal el-Yûsufî'nin kökeni hakkında iki farklı rivayet mevcuttur. Tarihçi Muhammed b. Abdîrahîm b. Furât'a (ö. 807/1404) göre; İnal Türk kökenlidir. İbn Haldûn'a (ö. 808/1406) göre ise; İnal, Berkuk'un akrabasıdır ve Çerkez kökenlidir. İbnü'l-Furât Kahire kökenli olup bu olaylara bizzat şahit olmuştur; İbn Haldûn ise Kahire'ye bu olaylardan sadece iki yıl sonra gelmiş ve Memlûk ileri gelenleri arasına karışmıştır. İbnü'l-Furât'ın kendisinin de kabul ettiği gibi o devlet adamlarından gelen bir haber kaynağına sahip değildir. Bu nedenle İbnü'l-Furât, devlet büyükleri ile hemhal olan tarihçilere güvenmek zorundadır.²⁰

Her halükârda, İbn Haldûn, birincil kaynak olarak Altunboğa el-Çobanî'den (ö. 792/1390) alıntı yapmaktadır. Berkuk'un hükümdarlığı sırasında Altunboğa üst düzey idari görevlerde bulunmaktaydı ve aynı zamanda İbn Haldûn'un da en yakın arkadaşlarından biri idi.²¹ İbn Haldûn, Altunboğa'nın referansı sayesinde, 786/1384 yılında Mısır'da Malikî kâdılkudâtlığına seçilmişti.²² Altunboğa'nın yüksek devlet kademelerinde bulunması İnal el-Yûsufî ile tanışmasını kolaylaştırmıştı. Bu ikisi

²⁰ Muḥammad b. Abdîrahîm İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, thk. Konstantin Zureyk ve Necla İzzeddin, c. 9-1 (Beyrut: Matbaatu emîru kâine, 1936), 52. **Çev. Notu:** Burada yazarın İbn Haldûn'un rivayetini tercih etme nedeni İbnü'l-Furât'ın 791/1389 yılında yaşanan hadiselerle dair anlatısında Devâdâr Emîr Telektumur ile Reis-i nevbe Şeyh Hasan arasında bir akrabalık bulunduğu dair rivayeti, devlet ileri gelenleri ile hemhal olan tarihçilerin nakillerine dayandırmasıdır. Yazar, İbnü'l-Furât'ın bu beyanından ötürü genel rivayet tercihinin devlet ileri gelenleri ile yakın olan tarihçilerden yana kullandığı çıkarımını yapmıştır. Bu çıkarımın doğruluk payı olmakla birlikte işaret edilen beyanın Memlûkler dönemi tarihçiliği için temel kaynaklardan biri olan İbnü'l-Furât rivayetine karşılık Mısırlı olmayıp söz konusu olaylara da bizzat şahit olmayan İbn Haldûn'un rivayetini ön plana çıkarmak için kullanılması kanaatimizce İbnü'l-Furât rivayetinin kapsamını bir nebze aşmaktadır. Ayrıca yazar, İbnü'l-Furât'ın devlet kademelerinde görev almamasını devlet adamları ile ilgili rivayetlerde müellifin ikincil konuma düşürülmesine gerekçe olarak sunmuş gözükmektedir. Fakat Sami G. Massoud'un bu konudaki değerlendirmesi İbnü'l-Furât rivayetlerinin önceliği hakkında farklı düşünmeye de kapı aralar gözükmektedir. “İbnü'l-Furât devlet kademelerinde görev alması olsa da köklü bir aileden geldiği için dönemin politik ve dini atmosferini yakından gözlemlene imkânına sahiptir.” Massoud, 2007, s.53-54.

²¹ Walter J. Fischel, “İbn Khaldûn's Autobiography in the Light of External Arabic Sources”, içinde *Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, c. 2 (Roma: Pubblicazioni dell'Istituto per l'Oriente, 1956), 298.

²² İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr.*, 2:158; İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'ü'l-isr an kudâti Mısır*, thk. Hâmid Abdülmecid (Kahire: Matbaatü'l-âmîriyye, 1957), 2:344.

*reîsu'l-nevbe*²³ (Altunboğa) ve *amîru's-silâh*²⁴ (Înâl el-Yusuf) olarak Berke'nin saf dışı edilmesine hizmet etmişlerdir. Sonra, 20 Safer 792/1 Şubat 1390 tarihinde her ikisi de Berkuk tarafından devletin üst kademelerine getirilmiştir. İnâl *atabetu'l-'asâkir* olurken Altunboğa *reîsu'n-nevbetu'l umerâ* ve *atabek* olmuştur.²⁵

İbn Haldun'un İnâl el-Yûsufî'nin kökeni ile ilgili rivayeti ve Berkuk ile ilişkisi, müttefik ya da rakip memlûk grupları arasında art arda çıkan pek çok krizin arkasında Berkuk'un devleti ele geçirme stratejisinin bulunduğu ile ilgili varsayımıyla açıklanabilir. Nitekim Berkuk, ayakta kalmasının, rakibi Berke ile kuracağı sağlam bir iş birliği ile mümkün olacağını bildiğinden İnâl isyanından sonra kan bağı olan bir yandaşını feda etme pahasına onunla ilişkisini güçlendirmeyi tercih etmiş olabilir. Bu, Makrîzî'nin Berkuk'un stratejisini etnik köken üzerinden belirlediğine dair teziyle çok da uyumaz. Berke uzaklaştırıldığında bile Berkuk etnik siyaseti geri plana atıp İnâl'ı yakınında tutma stratejisini uygulamıştır. İnâl'a yüksek kademedeki görevleri yalnızca kendisine uyduğunda vermiştir; Tripoli²⁶ naibliği ve sonrasında Halep naibliği gibi.²⁷ İnâl en sonunda Safer 792/Şubat 1390'da Berkuk tarafından Kahire'de üst düzey idarî kademeye yükseltilmek için geri çağırılmıştır.²⁸

Makrîzî, İnâl'ın isyanından sonra Berkuk ile Berke arasındaki ilişkinin kötüye gittiğini söyler. Berke, Berkuk'un sadık adamlarından biri olup adı İnâl'ın isyanı ile birlikte anılan Emir Ayıtmış el-Bicâsî'nin iadesini talep etmiştir. Bu isteği kabul etmenin taraftarlarının gözünde prestijini kaybettireceğine inanan Berkuk, bu talebi çeşitli bahanelerle reddetmiştir. Fakat Berke'yi iknaya gücü yetmeyince bu sorunu çözmek için şaşmaz bir yöntem olan dinî liderlerin hakemliğine sığınmıştır. Sûfî büyüklerinden Şeyh Ekmeleddin er-Rûmî el-Bâbiratî (ö. 786/1384) ve Şeyh Eminüddîn el-Halvî (ö. 789/1387) iş birliğinde Ayıtmış 17 Safer/23 Mayıs'ta (781/1379) Berke'ye gitmiştir ve sonrasında Berke'nin onu ödüllendirmekten başka bir seçeneği kalmamıştır.²⁹

Fakat iki gün sonra Berke isteğini yineleyince Berkuk da yeniden dinî liderleri yardıma çağırmıştır. İki rakip emir arasındaki gerilimin azalması için bu sefer dört mezhebin kâdîkudâtları yönetimin etkin bir biçimde Kalavun hanedanına devredilmesi önerisinde bulunmuşlardır. Bir kez daha Berke'nin Berkuk'un önerisini kabul etmekten başka seçeneği kalmamıştır. Makrîzî'nin Berkuk'a karşı olumsuz tutumu bu hadisenin anlatımında Berkuk'un kadıları hile ile kandırdığını³⁰ ifade etmesi ile kendini gösterir. Şu da söylenilmelidir ki; Makrîzî Berke'nin Ayıtmış'a dair suçlamalarının ispatlanamadığını³¹ eklemesine rağmen müellifin bu hadiseye dair nakillerinde Berkuk'un bu olayı başlattığı intibâı görülmektedir.

Berkuk ve Berke arasındaki kritik savaş 17 gün sonra, 7 Rebülevvel 782/11 Haziran 1380 Pazartesi günü patlak vermiştir. O gün, Berke'nin yakın adamlarından olan *Emîr-i saray* er-Recebî, Berkuk'u, Berke'nin onu Cuma namazında öldürme planı yaptığına dair uyarmıştır. Akabinde Berke'nin üç yakın adamı tesadüfen Berkuk'un oğlunun doğumunun kutlamasına gittiklerinde tutuklanmış ve askerî birlikler Berke'nin evinin vurulması için onun evinin yanında bulunan Hasan Camii'ne gönderilmiştir. Çatışmanın üçüncü günü olan 9 Rebülevvel/13 Haziran'da Berke'nin

²³ Bu görevli sultan memlûklerinin genel kumandanıdır. Sultan ile memlûkleri arasındaki iletişimi sağlar. Bkz: Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 98.

²⁴ Bu göreve seçilen kişi sultana ait dairelerin, depoların ve silahların kontrolünden sorumludur. Bkz: Ayaz, 93.

²⁵ Takiyüddîn Ahmed b. Ali Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, c. 3/2:707.

²⁶ Lübnan'ın kuzey kıyılarında bulunan bir liman kenti. Antik kaynaklarda adı Tripolis olarak geçmektedir. Bu şehir Hz. Osman (25/646) döneminde Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bkz: Cengiz Tomar, "Trablusşam", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2012), 292-93.

²⁷ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:389,396.

²⁸ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/2:707.

²⁹ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:379; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr*, 2:2.; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 11:174;

³⁰ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:379.

³¹ Makrîzî, 3/1:379; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 11:179; İbn Kâdî Şühbe, *Târihu İbn Kâdî Şühbe*, 3:22; Bedreddîn el-Aynî, "İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân" (İstanbul, t.y.), 66R, Topkapı Sarayı.

kuvvetleri profesyonel ve dirençli olmalarına rağmen yenilmeye oldukça yakındılar. İbn Kādî Şühbe bu yenilgi halinin Berke'nin pek çok memlûğünün kusurundan kaynaklandığını ifade etmektedir.³²

Berkuk, Berke'nin adamlarına Mısır dışında herhangi bir bölgenin idareciliğini seçmelerini söylemişti. Bu cömert teklifin Berke'nin terk edilmesine neden olacağı açıkça ortadaydı. Nitekim 10 Rebî'u'l-evvel/14 Haziran tarihinde Berke yakalanıp daha sonra öldürüleceği yer olan İskenderiyye hapishanesine gönderilmiştir.³³

Her ne kadar Berke'nin memlûkleri yenilmiş olsa da Berkuk'a "yenilmez bir muzaffer" olarak davranılmasına izin vermediler. Berke'nin ölüm haberi Kahire'ye ulaştığında Berke'nin memlûkleri 5 Recep/5 Ekim'de (782/1380) isyan girişiminde bulundular. Bu nedenle, Berkuk, Emir Yunus el-Nevruzî'yi Berke'nin ölümünün etrafındaki olayları araştırmak için göndermek zorunda kaldı.³⁴ Yunus el-Nevruzî İskenderiyye'ye vardığında Berke'nin mezarının açılmasını emretmiştir. Berke şiddete uğramış bir biçimde ölü bulunmuş, kefensiz ve temel ritüellerden biri olan yıkama işlemi yapılmadan gömülmüş halde idi. Berke'nin çığırdan çıkmış memlûklerinin huyuna gitmek amacıyla Berke için yeni ve ritüellere uygun bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Ayrıca İskenderiyye valisi Halil b. Arrâm Berke'nin ölümünden sorumlusu ilan edilip tutuklanmış ve Kahire'ye getirilmiştir, Berke'nin memlûklerinin onu paramparça etmelerine izin verilmeden önce o alem-i ibret kılınmıştır. İbn Arrâm'ın Berkuk'un apaçık talimatlarını uyguladığına dair söylemleri bütün ilgililer tarafından göz ardı edilmiştir. En azından Berke'nin memlûkleri Berkuk'un bu eylemleri ile tatmin olmuş gözükmektedir.

Berke'nin ölümü etrafında dönen bu olaylar Berke'nin memlûklerinin yıkılmaktan uzak olduğunu açıkça göstermekteydi. Bu memlûk grubu hala inandırıcı bir isyan tehdidi oluşturmaktaydı. Berke'nin emirlerinin ve memlûklerinin böyle bir tehdit oluşturduğunun göstergesi, Berkuk'un yenilgilerinden sonra Berke'nin memlûklerine yönelik uzlaşmacı tutumudur.

Bize anlatılana göre; 17 Rebîülevvel/16 Haziran'da olan savaştan birkaç gün sonra Berkuk, Berke'nin memlûklerini gözden geçirip onlardan istediklerini kendi memlûklerine katmıştır.³⁵ İbn Tağrıberdî Mısırlı kronikçilere dayanarak Berkuk'un çıkarmasından sonra "..*Berkuk'un Berke'nin memlûklerini yeniden toplayıp onların ileri gelenlerini kendi hizmetine aldığı*" nakletmiştir.³⁶

Makrîzî'nin anlatısına göre, savaştan hemen sonra Berke'nin emirleri arasından tutuklananlar olmuştur. Fakat bir ay sonra 26 Cemâziyelevvel/29 Ağustos'ta Berkuk dört ileri gelen emir olan Berke, Yelboğa en-Nâsirî (ö. 793/1391), Kara Demurdaş (ö.794/1382), Beydemur el-Havârezmî (ö. 789/1387) dışında bütün tutukluları serbest bırakmıştır.³⁷ Sonrasında ise, emirleri organize edip el-Mansûr Alî'nin (O dönem çoğunlukta olan Kalavun hanedanının kukla sultanı) hapisteki dört kişiden üçünün serbest bırakıp sadece Berke'nin hapiste bırakmasını sağlamıştır. Daha öncesinde değinildiği gibi, Berke bu hapishanede öldürülecektir.³⁸

Savaştan sonra hapsedilen emirlerle ilgili bir çalışma yirmi sekiz kişiden on altısının önemli idarî görevlere yeniden atandığını göstermektedir. Bunlardan en az beşinin Türk, birinin de Türkmen olması dikkat çekicidir. Söz konusu emirlerden on biri Mısır'da kalmış, beşi Suriye'ye gönderilmiştir. Mısır'da kalanlardan dördü yüzlük emir ve binlik emir, ikisi kırkılık emir idi ve ikisi rakamlarla ifade edilmeyen makam olan Nâibu'l-Bîra olarak peş peşe görevlendirilmiştir.

Buna ek olarak isimleri tutuklananlar arasında gözükmeyen Berke'nin memlûkleri olarak belirtilen diğer dokuz emir de Berkuk'un makamlarına katılmış ve bunlardan altısı Türk'tür. Bunlardan üç emir yüzlerin emiri ve binlerin kumandanı idi, dördü kırkların emiri idi, diğer ikisi de Safed valisi ve Aşağı Mısır'ın yöneticisi idi.

³² İbn Kādî Şühbe, *Târihu İbn Kādî Şühbe*, 25.

³³ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:383-84.

³⁴ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:396-98.

³⁵ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:386; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 11:180.

³⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 11:180.

³⁷ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:394.

³⁸ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/1:399.

Makrîzî'nin Berkuk'a karşı bir diğer suçlaması da onun kasıtlı olarak orduda Çerkez Memlûklerini kullandığı ve onları yüksek pozisyonlara yerleştirdiğidir. Ancak, kaynaklar Berkuk'un büyük oranda o zamanki köle pazarlarının durumuna bağlı olduğunu göstermektedir. Makrîzî, kendisi Altın Orda'nın başındaki Aydaku'nun (ö. 814/1411) bu bölgeden gelen çocukların satılmasına izin vermediğini aktarmıştır. Sonuç olarak; Türk Memlûklerinin Mısır ve Suriye'ye satılması belirgin bir şekilde azalmış.³⁹ diğer yandan köle pazarları çok sayıda Çerkez memlûkü ile doludur.

Berkuk'un başa geçtiği 784/1382'den 801/1399'daki ölümüne kadar görevlendirilen emirlerin biyografileri hakkında yapılan dikkatli bir çalışma yaklaşık yüz kadar Türk emirin pek çoğunun yüzler emiri ve binler emiri olduğu ve yüksek pozisyonlarda bulunduklarını gösterir.

Makrîzî'nin Berke ve Berkuk arasındaki hizib mücadelesine dair geriye dönük sunumu en azından kaynaklarda gösterilen "tarihi gerçekler" ile uyumsuz. Bu onun Memlûk Devleti'nde Türk hakimiyetinin düşüşünden duyduğu üzüntüyü yansıtır. Bunu Çerkez Memlûklerinin yönetimi ele alması ile ilgili vicdani değerlendirmesinden öğreniyoruz.

Berkuk'un ölümünün anlatısına Makrîzî Abdullah es-Saksayavî⁴⁰'nin (ö. 801/1398-1399) rüyasını katmayı gerekli görmüştür. es-Saksayavî, Makrîzî'nin babasına rüyasında Hâkimî Camii'ne⁴¹ bir maymunun tırmandığını gördüğünü anlatmıştır. Bu maymun Cuma hutbesini verdikten sonra namazı kıldırma niyeti ile mihraba çıkmıştır. O namazı kıldırırken insanlar ona karşı çıkmışlar ve onu mihraptan indirmişlerdir.

Makrîzî okuyucularını rüyanın yorumlanması konusunda hiç sıkıntıya sokmaz ve şöyle tamamlar: *"ve Berkuk'un insanların önüne geçmesi ve onun tırmanması da gücü ele geçirmesi olarak bu rüyanın yorumudur, çünkü o cimrilik, başkasının malına göz dikme, ahlaki çöküntü ve rezillik gibi ahlaki değerlerde bir maymun türü olan apelere benzedi."*⁴²

Ek olarak Makrîzî Berkuk'a Memlûk Sultanlığı'ndaki üç kötülüğü nisbet eder: homoseksüellik, rüşvet ve pazarlardaki durgunluk.⁴³ İbn Tağrıberdî'nin Makrîzî'nin bu üç kötülük ile ilgili iddialarının Berkuk'un başa geçmesinden önce de var olduğuna (yaygın) dair uzun açıklama girişimine de değinmek gerekir. İbn Tağrıberdî bu durumu Makrîzî'nin tarihçinin sorumluluğu olan doğruluktan sapma olarak görür ve onu kınama fırsatı olarak kullanır. Şu sözlerle bu durumu ifade eder: *"ve şeyh Takiyüddin (Makrîzî) ... arada bir bazı bilgileri tahrif etmekteydi."*⁴⁴

Makrîzî'nin bir etnik grup olarak Çerkezleri aşağılamasının, onların dönemine dair düşüncesini de etkilediğine değinmek gerekir. Makrîzî açıkça Çerkezlerin kötü yönetimlerini etnik kökenlerine bağlamakta ve Memlûk ordusunun düşüşünü Çerkezlerin başa geçmesi ile ilişkilendirmekteydi. Aşağıdaki pasajda betimlendiği gibi:

*"Ve satılan Memlûkler, kendi memleketlerinde olduğu gibi denizcilik yapar oldular ve bahçelere su ve bazı şeyler taşıyan insanlar haline geldilerçoğunluğu dinden sapmıştı. Onların aralarında bir maymundan daha zânî, bir fareden daha eşkıya, bir kurttan daha ahlaksız olanlar vardı. Hakikaten Nil'in ağzından Fırat yatağına kadar Mısır ve Suriye toprağı düşüncesiz yönetimler, idarecilerin büyük umursamazlıkları ve baştakilerin kötü yönetimi ile ıssız/başiboş bırakılmıştı."*⁴⁵

³⁹ Makrîzî, *el-Makrizi ve Kitabihî "Dürerü'l-ukûdi'l-ferîde fî terâcimi'l-a'yânî'l-müfîde*, 5:521; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr.*, 2:325.

⁴⁰ Mağrib'ten göç etmiş bir alim, bir müddet Dimaşk'te Malikî kadılığı yapmış, gittiği hac yolculuğunda öldürülmüştür. Bkz: İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, 4:49.

⁴¹ Bu cami 380-394/990-1003 yılları arasında Fâtımî Halifesi el-Hâkim tarafından Kahire'de inşa ettirilmiştir. Fâtımîlerin yıkılışına (567/1171) kadar da Cuma camisi olmuştur..

⁴² Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rîfeti düveli'l-mülûk*, 3/2:619.

⁴³ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rîfeti düveli'l-mülûk*, 3/2:618.

⁴⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire.*, 11:292; Ayrıca Bkz. İbn Tağrıberdî, 15:89.

⁴⁵ Makrîzî, *Kitâbu'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hutât ve'l âsâr*, 2:214; Takiyüddîn Ahmed b. Ali Makrîzî, *Mamluk economics : a study and translation of al-Maqrizi's Ighathah.*, çev. Adel Alouche, ; (Salt Lake City : University of Utah Press, 1994), 23,24. **Çev. Notu:** Alıntılanan bu bölüm Makrîzî'nin eserinde memlûk sisteminin tarihçesi bağlamında aktarılmıştır. Söz konusu pasajın eleştirdiği nokta aslında memlûk sisteminin kötüleşmesi ve devletin düştüğü durumdur. Alıntılanan paragrafın öncesinde Berkuk'un 791/1389 yılından sonraki iktidarında sistemin bozulmaya başladığı çünkü memlûklere kale dışında (şehirde) yaşama ve halktan biri ile evlenme izninin verildiği ifade edilmektedir. Alıntılanan

III

Daha sonraki Orta Çağ ilim çevreleri, hiç şüphesiz, Memlûk idaresi⁴⁶ hakkında ima yollu ya da açık eleştiride bulunma pozisyonundadırlar. Çünkü onlar hem Memlûklerin zorla mallarını alıkoyma politikalarının ivedi kurbanları olmakta hem de bürokrasi ile yakın ilişki içindeydiler. Sonraki Memlûk tarihçiliği açıkça Çerkez Memlûklerine⁴⁷ karşı alimlerin bu eleştirel tutumunu yansıtır. Ama yine de Makrîzî kullandığı kışkırtıcı üslup ve tarih yazımındaki kişisel ilgisi ile kendi dönemindeki kronikçiler arasında tektir. Pek çok kronikçi eleştirilerinde bir nebze kibarlığı sürdürürken, Makrîzî kendi devrinde, eleştirdiği konularda takındığı sert üslubu ile kötü bir üne sahiptir.

Sehâvî, Makrîzî'nin ilim çevrelerindeki merkezi konumunu, onun sert eleştirilerinden kaçınmak amacıyla cömert başlılarda bulunan yöneticiler ve dalkavuk idareciler sayesinde elde ettiğini iddia etmektedir: “Çok sayıda insan aldatmaca olması dışında onun kaleminden ve vaazından korktukları için onu övdü.”⁴⁸

Makrîzî'nin, özellikle devlet yöneticilerine yönelik ağır ithamlarının temelinde, İslam'ın ulemaya yüklediği topluma rehberlik etme görevine olan güçlü bağlılığının yattığı söylenebilir. Makrîzî çocukluğundan itibaren sağlam bir dinî eğitim almıştır; Şâfîî bir babanın oğlu ve iki tanınmış alimin torunu olarak yetişmiştir. Anne tarafından dedesi iyi bir dilbilimci ve Hanefî fakihî olan İbnü's-Sâ'îğ (ö. 776/1375) ve baba tarafından dedesi Hanbelî Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 733/1332) idi.⁴⁹ Böyle bir ailenin içinde yetişen Makrîzî dinî ve idarî görevlerde yer almasını sağlayacak yetkinlikleri de bu eğitim sürecinde edinmiştir. Nitekim Kahire'de yardımcı bir yargı görevi olan muhtesiblik, Fustat'ta Amr Camii'nde vaizlik, Hâkim Camii'nde başyönetici, Müeyyed Medresesi'nde de hadis müderrisi olarak görev yapmıştır. Suriye'de 810/1408 yılının başından itibaren on yıl kalmış ve Eşrefiyye ve İkbaliye medreselerinde müderrislik, Kalânisiyye ve Büyük Nuri Hastanesi'nde mali yöneticilik görevlerini üstlenmiştir. Makrîzî, bu tatmin edici olmayan idarî kariyeri bırakıp bütün zamanını tarih yazmaya ayırmaya karar verdiğinde Kahire'ye geri dönmüştür.⁵⁰ Ancak Makrîzî gibi bağımsız bir pozisyonlardan gelen dik başlı ve deneyimli radikal bir alim, Memlûk rejiminin geleneksel Müslüman siyasi teoriden sapmasını rahatlıkla eleştirebilirdi.

İslam siyaset düşüncesinde, hilafetin kuruluşundan itibaren doğru liderlik kavramı, ulemanın önemli tartışma konularından biri olmuştur. Onuncu yüzyıldan beri dinî ve siyasî güçlerin düşüşü ve köleler ve bedevi şeflerin yönetime geçmesi sonucunda Sünnî İslam alimleri sultanların gücünü ve halifenin ahlakî otoritesini kat malikleri (müşterek hakimiyet, koalisyon) gibi tasarlayan bir İslamî idare sistemi ortaya attılar. Abbasi Hilafeti'nin 656/1258 yılında Bağdat'ta yıkılmasının ardından hilafetin gerçek bir siyasî güçten yoksun olarak Memlûk askerî idaresi altında Kahire'de yeniden tesis edilmesi, âlimleri siyasî gerçekliklere uygun bir tavır almaya zorlamıştır. Bu çerçevede, alimler İslam idare teorisine danışma (şûrâ/müşavere) gerekliliğini, yöneticileri denetleyerek uyarmayı ve şeriat kurallarının uygulanmasını sağlamayı politikaya dahil etme eğiliminde olmuşlardır. Radikal ilahiyatçılardan olup Memlûk döneminde siyasî girişimleri ile ünlü olan Ahmed b. Teymiyye (661/1263-728/1328), ulemayı askeri idareciler olan Memlûk sultanlarına onaylanmış İslamî kurallar üzerinden dini öğütler verme hususunda ve Müslüman topluma doğru kuralları öğretme konusunda

bölüm bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde Makrîzî'nin eleştirisinin Berkuk'a ya da Çerkez Memlûklerine yönelik olmaktan çok bozulan memlûk sistemine ve devlet idaresine yönelik olduğu görülmektedir.

⁴⁶ İbn Tağrıberdî'nin Memlûk yönetimine dair eleştirisi için bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 8:228.

⁴⁷ Bu konu hakkında bkz. Carl F. Petry, *Protectors and Praetorians? The Last Mamluk Sultans and Egypt's Waning as a Great Power* (New York: State University of New York Press, 1994), 102-90; Bernadette Martel-Thoumian, *Les Civils et l'administration Dans l'État Militaire Mamlûk (IXe/XVe siècle)* (Şam, 1991), 171-79.

⁴⁸ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi [li-ehli'l-karni't-tâsi']*, 2:24; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*, thk. Ahmed Bey Zekî (Kahire-Bulak: al-Matbaatü'l-emiriyye, 1896), 24.

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mietî's-sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Cadelhak, c. 2 (Kahire: Darü'l-kütübî'l-hadise, t.y.), 391.

⁵⁰ Franz Rosenthal, “al-Makrîzî”, içinde *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Encyclopaedia of Islam (Brill, t.y.), 6:193..

sorumlu tutmuştur. Bu anlayış, zamanla Sünnî siyaset teorisinde, sultan ve alimi, İslam siyaset düzeninin kilit aktörleri olarak konumlandırılan bir yaklaşıma dönüşmüştür.⁵¹

Sünnî siyasî teorisinin bu yansıması, Makrîzî'nin tarih anlayışında da açıkça hissedilmektedir. İlmiye sınıfının bir mensubu olarak Makrîzî, Müslüman toplumunu yönlendirme görevinin ulemâ için hayati önemde olduğunu savunur.⁵² Nitekim, diğer modern öncesi Müslüman tarihçilerde olduğu gibi, Makrîzî de tarihe, Allah'ın nihai otoritesine ve İslam'ın yegâne hak din olduğuna işaret eden bir anlam yüklemektedir.⁵³ Bu iki fikir Müslüman Orta Çağ tarihçilerinin tarih metinlerini, topluma kendi dinî bakış açılarını yansıtmak için bir araç olarak kullanmayı meşru kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Buna göre, Makrîzî'nin Zâhir Berkuk'a yönelik olumsuz propagandası ve dinî-siyasî bir devlet formu olan Çerkezlere yönelik hiddetli eleştirisi esasen halkın dikkatini çekmek içindir.

Söz konusu durum, Makrîzî'nin Berkuk'un ölümünden (801/1399) sonra yirmi yıl süren iç savaşın oluşturduğu boşluk döneminde derlediği *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gümme* adlı eserinde daha açıktır. Bu risalede Makrîzî, yazım amacının halkın refahına duyduğu kaygı olduğunu açıkça ifade eder. Ona göre, Allah tarafından toplumu yönlendirmekle görevlendirilen bir âlim olarak,⁵⁴ ülkedeki krizin sebeplerini ve bu krizden çıkış yollarını yöneticilere göstermek, kendi ilmî ve ahlakî sorumluluğudur:

“Böylece, ben bu felaketin nedenlerini ve bu korkunç felaketin ülkede nasıl devam ettiğini ve insanları nasıl etkilediğini göstermeye karar verdim. Allah'tan kendisine bir toprak ya da ülke üzerinde güç verilen kişilerin durumlarını düzeltmesi ve insanların refahını sağlamasını umarak ben bu felaketi ortadan kaldırma araçlarına ve felaketin ortadan kaldırılmasını sağlamak için günümüzdeki fiyatlarla ve geçmiş dönemdeki enflasyonlara ve belalara işaret ederek sözlerimi bitireceğim.”⁵⁵

IV

Makrîzî'nin tarih metinlerindeki öğretici ve uyarıcı arka plan —ki bu, Orta Çağ tarih teorisi bağlamında meşru ve anlaşılabilir bir yaklaşımdır— ve onun tarih yazıcılığının sonraki kronikçiler üzerindeki derin etkisi, özellikle yönetimin Türk Memlûklerinden Çerkez Memlûklerine geçiş sürecinin doğası üzerine önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, aşağıdaki sorular tarihçiler açısından tartışmaya değer olmuştur:

1-Etnik faktör gerçekten Zâhir Berkuk'un güç mücadelesinde önemli bir rol mü oynadı? Yoksa etnik rekabet kendi içinde önemsiz olup sadece bireysel ilgiler üzerinden bir araya gelen gruplar arasındaki temel çıkar çatışmalarının arkasına mı gizlendi?

2-Berkuk'un başa geçmesi Türk bir Memlûk ordusundan Çerkez bir orduya geçişin nedeni miydi yoksa bu dönüşümün bir sonucu muydu? Başka bir ifadeyle, Berkuk gerçekten Memlûk ordusunun etnik bileşiminde köklü bir dönüşüm başlatmış mıdır, yoksa onun iktidara gelişi, Memlûk elitleri içerisindeki Çerkez unsurların uzun vadede ve aşamalı olarak artış göstermesinin bir sonucu mudur?

KAYNAKÇA

Abdüsseyid, Hakîm Emin. *Kıyâmu devleti'l-Memâlikî's-sâniye*. Kahire: ed-Dârü'l-kavmiyye, 1966.
Ayalon, David. “The Circassians in the Mamluk Kingdom”. *Journal of the American Oriental Society*, sy 69 (1949).

Ayaz, Fatih Yahya. *Memlûkler (1250-1517)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Aynî, Bedreddîn. “İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân”. İstanbul, t.y. Topkapı Sarayı.

⁵¹ İslam siyasi düşüncesi için bkz. Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 181-84.

⁵² Makrîzî, *Mamluk economics*, 24 ayrıca bkz. 23.

⁵³ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Mustafa Ziyade, c. 1/1-2 :7-8.

⁵⁴ Makrîzî, *Mamluk economics*, 23.

⁵⁵ Makrîzî, *Mamluk economics*, 24.

- Fischel, Walter J. "İbn Khaldûn's Autobiography in the Light of External Arabic Sources". İçinde *Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, 2:287-308. Roma: Pubblicazioni dell'Istituto per l'Oriente, 1956.
- Hatîb el-Cevherî, Nureddin Ali b. Davud b. İbrâhim. *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârîhi'z-zamân*. Tahkik Hasan Habeşî. Matbatu dâru'l-kütüb, 1970.
- İbn Hacer el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*. Tahkik Muhammed Seyyid Cadelhak. Kahire: Darü'l-kütübi'l-hadise, t.y.
- . *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr*. Tahkik Muhammed Abdülmü'îd Hân. Haydarabad: Matbaatu meclis dâiratü'l-meârifü'l-Osmâniyye, 1967.
- . *Ref'ü'l-isr an kudâti Mısır*. Editör Hâmid Abdülmecid. Kahire: Matbaatü'l-âmîriyye, 1957.
- İbn Kâdî Şühbe. *Târihu İbn Kâdî Şühbe*. Tahkik Adnan Derviş. Dimaşk: Dimaşk (Damas) : Institut Français de Damas, 1977.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müsteyfi ba'de'l-Vâfi*. Tahkik Muhammed Muhammed Emîn. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, 1985.
- . *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Tahkik Cemal Muhammed Mihriz ve Fehim Muhammed Şeltut. Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyeti'l-âmme, 1963-1972.
- İbnü'l-Furât, Muhammed b. Abdirrahîm. *Târihu İbni'l-Furât*. Tahkik Konstantin Zureyk ve Necla İzzeddin. Beyrut: Matbaatu emîru kâine, 1936.
- Lapidus, Ira M. *A History of Islamic Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- . "Muslim Cities in The Later Middle Ages", Cambridge: Cambridge University, 1967.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Ali b Abdülkadir. *Dürerü'l-ukûdi'l-ferîde fî terâcimi'l-'ayâni'l-ferîde*. Tahkik Muhammed Kemâleddin İzzeddîn. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1992.
- . *Kitâbu'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hutat ve'l âsâr*. Kahire, 1987.
- . *Kitâbü's-süluk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Tahkik Muhammed Mustafa Ziyade-Saîd-A. Âşûr. Kahire : Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1956-1973.
- . *Mamluk economics : a study and translation of al-Maqrizi's Ighathah*. Çeviren Adel Alouche. ; Salt Lake City : University of Utah Press, 1994.
- Martel-Thoumian, Bernadette. *Les Civils et l'administration Dans l'État Militaire Mamlûk(IXe/XVe siècle)*. Şam, 1991.
- Massoud, Sami G. *The chronicles and annalistic sources of the early Mamluk : Circassian period*. C. XIII, 477 s. Islamic history and civilization; 67. Leiden : E.J. Brill, 2007.
- Petry, Carl F. *Protectors and Praetorians? The Last Mamluk Sultans and Egypt's Wanning as a Great Power*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Rosenthal, Franz. "al-MAKRIZI". İçinde *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Encyclopaedia of Islam. Brill, t.y.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn b. Muhammed b. Abdirrahmân. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Daru mektebeti'l-hayat, 1966.
- . *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*. Tahkik Ahmed Bey Zekî. Kahire-Bulak: el-Maţba'atü'l-Emîriyye, 1896.
- Seyyâd, Muhammed Muhammed es-. "Ahvâlü Misru'l-iktisâdiyye ve'l-içtimâiyye kemâ Sawwarahâ el-Makrîzî". İçinde *Dirâsât ani'l-Makrîzî*. Kahire, 1971.
- Soucek, Priscilla. "Ethnicity in the Islamic Figural Tradition: The Case of the 'turk'". *Ta'rîkh* 2 (1992): 73-103.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin. *Berkuk devrinde Memluk Sultanlığı* : İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1961.